

BAZA EMOSİYALARI İFADƏ EDƏN MİKROKONSEPTLƏRİN ƏSAS LEKİK-FRAZEOLoji İNVENTARI
BARƏDƏ

Məlumdur ki, emotivlik özü ilə elə bir taksonomik kateqoriyanı təcəssüm etdirir ki, həmin kateqoriyanın yardımı və vasitəçiliyi ilə hissi sferanın verbal kateqorillaşması baş verir.[1; 6]. Heç şübhəsiz ki, “emosionallıq probleminin təhlilində fiziologiya, psixologiya, linqvistika elmlərinin təklif etdiyi yanaşmaların fərqlənməsi” qaçınılmazdır və bu cəhət tədqiqatçıların da nəzərindən qaçırmaqları kimi emosiyaların tədqiqi işində əsaslı mənələrin ortaya çıxmasını labüd etmişdir [2 ; 7]. Bu mənada heç şübhəsiz ki, sadalanan hər üç elm sahəsinin müvafiq istiqmətlərini əhatə edə bilən koqnitivistika elminin təklif etdiyi təhlil standartları ən uğurlu araşdırma formatı sayılmalıdır. Məhz koqnitiv elmlər konqlamentarına daxil olan linqvistika və psixologiyanın “işbirliyi” sayəsində o fakt təsbitini tapmışdır ki, “emosiyalar insan ...tərəfindən xarici və ya daxili stimulyasiyaya cavab olaraq gerçəkləşən vahid reqlulyar prosesin üzvi hissəsini təşkil edir”. Bu mənada təsadüfi deyil ki, görkəmli psixolinqvist A.N.Leontyev emosiyaları “daxili reqlulyator” (daxili tənzimləyici) olaraq dəyərləndirmişdir [3; 9]. Həmin “daxili reqlulyatorlar” sırasından insan həyatı üçün ən həlledici olanlarının baza emosiyaları təşkil etməsi məqamına toxunmuşduq. Belə ki, artıq məlum olduğu kimi baza emosiyaları **1) Sevinc/Məmnunluq; 2) Təccüb; 3) Qəm/Kədər; 4) Qəzəb/Hiddət; 5) Qorxu/Heyrət; 6) Nifrət; 7) Utanc/Həya** emosional sferalarını əhatə edir. Bu emosiyaların “Emosiya” konseptinin mikrokonseptləri qismində ifadə resurslarının səciyyəvləndirməsinə keçmədən öncə onu qeyd edək ki, dissertasiya mövzusunun labüd etdiyi araşdırma çərçivəsində biz, həmin mikrokonseptlərin həm universal şərtlənməli olan (məsələn, psixosomatika ilə əlaqəli olan) ortaqlaşma istiqmətləri ilə yanaşı, eləcə də linqvokulturoloji şərtlənmə mexanizmlərinə söykənən reallaşma resurslarını geniş şəkildə və müqayisəli aspektdə təhlil etmişik. Bu səbəbdən də, biz, təqdim olunan hissədə ümumiləşdirmə xarakterli lüğəvi təsvirlə yekunlaşdırma aparmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Sevgi / Məmnunluq miktokonsepti: Leksik səviyyədə reallaşma: Azərbaycan dilində: sevgi, məhəbbət, eşq, sevgili, aşiq, məşuq, məşuqə, aşna, vurğunluq, simpatiya, bəyənmək, xoşlanmaq, sevinc/sevinmək, fərəh / fərəhlənmək, gülüş / gülmək, təbəssüm, məmnunluq / məmnun olmaq və s.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində bu mikrokonseptin reallaşmasında həm sadə, həm düzəltmə, həm də mürəkkəb sözlərdən istifadə olunur. Geneoloji aidlik baxımından burada həm əsil türk mənşəli sözlərlə yanaşı, ərəb-fars (**eşq, aşiq, məhəbbət, aşna < aşına** və s.), eləcə də Avropa mənşəli (**simpatiya, flirt, pikaper/pikapçı** və s.) sözlərə yer verilir. Ərəb-fars alınmaları orta əsrlər dövrünə aid mənimsəmələri, əhatə etdiyi halda bir çox Avropa mənşəli sözlər XIX əsrdən sonra, xüsusilə də İKT texnologiyalarının aktivləşdiyi XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərindən

Frazeoloji vahid səviyyəsində reallaşma: **eşqə düşmək, aqlını itirmək** (sevgidən), **quşu qonmaq** (“bəyənmək” mənasında), **gözü bağlanmaq** (“ifrat şəkildə sevgisinə aludə olmaq”), **ürəyini açmaq** (“sevgini etiraf etmək” anlamında), **razi qalmaq, könlünü / ürəyini vermək, ürəyini oğurlamaq, ürəyini çalmaq / ürəyini ovlamaq, ürəyi atlanmaq** (“həvəslənmək”, “sevinmək” anlamında), **ürəyi açılmaq, fələkdən gün çalmaq** (xoş hallıqla vaxt keçirmək, yaxşı əhval-ruhiyyədə gün keçirmək) və s.

“Sevinc” konseptinin rus, ingili və alman dillərinin konseptsferasında reallaşma özəlliklərinin müqayisəli təhlilini aparmış Y.V.Dmitriyeva bu dillərdə etnomentall fərqlərlə şərtlənən müəyyən spesifikliklərin olduğuna diqqət çəkmişdir. Belə ki, dilçi rus dili daşıyıcıları üçün bu hissənin digər insanlarla paylaşma məqamının əhəmiyyət kəsb etdiyini önə çəkmişdir. Müqayisə əsnasında Y.V.Dmitriyeva ingilis dili daşıyıcıları üçün isə sevinc hissənin nəzakət, etiket qaydaları çərçivəsində ifadə tapmasının önəminin bu dilin leksik və frazeoloji vahidlərində həll qazandığına diqqət çəkmişdir. Maraqlıdır ki, Y.V.Dmitriyeva alman dili daşıyıcılarının sevinc hissənin ifadəsi zamanı emosional reaksiyalarının mimik həll tapmamasının onların dilindəki müvafiq semantik yüklü frazeoloji vahidləri əks olunduğunu da vurğulamışdır. Yəni, digər iki dildə mimik representasiyanın frazeologizmlərdə inikası yer aldığı halda (məsələn, rus dilində: **весело подвигать бровями, в у глазах глаз к .-н. запрыгали морщинки, глаза радостно расширены, губы морщились при виде к.-н. от неудержимой радости**), alman dilində bu kimi faktlara bir o qədər də yer verilmir. [4; 109].

“Sevgi – linqvokulturoloji emosional konsept kimi” adlı monoqrafik tədqiqatında L.E.Kuznetsova qeyd edir ki, sevgi hissi mahiyyət etibarilə obyekt və subyektin fərqliliyinə görə yekcins mahiyyət kəsb etmir və bu səbəbdən də “Sevgi” konseptində subkonseptlər fərqləndirilə bilər. Dilçi bu subkonseptlər sırasında ana sevgisi / «материнская любовь» / «mother's love» (**A mother's love never ages; A mother's love is best of all; The mother's side is the surest**) xüsusilə qeyd edir [5 ; 14]. Onu da qeyd edək ki, rus mental şüurunda sevgi emosiyası “yazıqlama”, “mərhəmət” hissələri ilə çuqlaşdığından, ümumiyyətlə жалость “mərhəmət” emotiv konseptinin rus xalqının dünya mənzərəsində digər emosional konseptlər sinkretik kombinasiyalar (**жалость-сострадание, жалость-огорчение, жалость-любовь**) yara bilir [6; 6-7].

Maraqlıdır ki, digər baza emotiv konseptlər kimi “Sevgi” konseptinin də digər emotiv konseptlərlə ciddi həmhüdəduluq sferaları mövcuddur. Belə ki, sevgi hissi bir baza emosiyası kimi monogen olmayıb digər emosiyalarla əlaqəlilik şəraitdə mövcud ola bilər. Ən azından, “Sevgidən nifrətə bir addım var” – universal mahiyyətli məşhur ibarədə (yəni, bir çox linqvokulturoloji mühitlər üçün ortaqlığa malik olan ifadədə) deyildiyi kimi, sevgi və ya sevgisizlik özlüyündə nifrət, qorxu (sevgi obyektinin itkisindən narahatlıq və təlaş zəminində), habelə qısqanclıqdan törəyən qəzəb və s. bu kimi əlaqəli emosiyalarla

³⁵ Sumqayıt Dövlət Universiteti

semantik periferiya səviyyəli əlaqəlilik nümayiş etdirir. Bu mənada ingilis dilində “Heyranlıq” konseptinin verballaşma mexanizmlərini izləmiş S.N.Poqojayannın fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil. Belə ki, dilçi qeyd edir ki, “Heyranlıq” konseptinin bilavasitə məmnunluq, zövqalma, rəğbət, sevgi, simpatiya kimi müsbət konseptlərlə yanaşı, qorxu, paxıllıq, qışqançlıq kimi mənfi konseptlərlə də bağlılıq nümayiş etdirir. Bu əsasda S.N. Poqojaya haqlı olaraq, belə qənaətə gəlir ki, “Heyranlıq” konsepti ambivalent mahiyyət kəsb edir [7; 5, 13]. Göründüyü kimi, “Sevgi/Simpatiya/Məmnunluq” konsepti mütləq şəkildə digər əlaqəli konseptlərin periferik zonasında yerləşən verballaşma mexanizmlərini də əhatə edə bilər. Bu mənada təsadüfi deyil ki, hər üç dildə “Sevgi” konseptinin məhz heyranlıq emosiyası ilə bağlı leksik və frazeoloji vahidləri də əhatə edir.

Təəcüb və Qorxu / Heyrət mikrokonseptləri:

Azərbaycan dilində: Leksik səviyyədə: təəcüb / təəcüblənmək, heyrət / heyrətlənmək, qorxu / qorxmaq, , həyəcan / həyəcanlanmaq, narahatlıq, təşviş, diskomfort, fobiya, maniya, paranoya, dəhşət, xof, stress, şok və s.

Frazeoloji vahid səviyyəsində reallaşma: qorxuya, düşmək, təşvişə düşmək, narahatlıq keçirmək, dəhşət yaşamaq, şoka düşmək, gözləri hədəqəsindən çıxmaq,

stress yaşamaq, stress keçirmək, bisimillahlıq olmaq, anadan əmduyi süd burnundan gəlmək, ağciyərlik eləmək, ürəyi yerindən çıxmaq və s.

İngilis dilində: Leksik səviyyədə: İngilis dilinin sinonimlər lüğətində aşağıdakı leksik vahidlərin eyni semantik “düyünə” aidliyi təsbit edilmişdir: fear, dread, fright, alarm, dismay, consternation, panic, terror, horror, trepidation. [8; 329]. Frazeoloji səviyyədə: white feather³⁶, (one's) heart leaps (redirected from my heart leapt), somebody's blood freezes, to feel adrift, a big girl's blouse³⁷ və s.

Müasir ingilis linqvokulturoloji mühitində “Qorxu” konseptinin reallaşma mexanizmlərini izləmiş İ.İ.Şafiqullina burada üç semantik sahənin fərqləndirilməsini məqsədəuyğun hesab edir. 1) **Dread** semantik sahəsi bilavasitə qorxu instinktiv reaksiyasına istinad edir və pucker factor, high hover; white feather ; big girls blouse; to be (all)/feel adrift və s. bu kimi leksik vahid və frazeologizmlər sayəsində reallaşır. 2) **Fright** semantik sahəsi isə təhlükə ilə qarşılaşma anında yaranan emotiv reaksiyaya istinad edir və to get the wind up; to turn / cut /go adrift; to make leeway, Adrenalin’s brown!; to drop a brown; to show the white feather ; to make leeway və s. bu kimi leksik və frazeoloji vahidlər daxil edilir. 3) **Anxiety** semantik sahəsi isə hadisələrin arzuolunmaz gedişatında və ya namüəyyənlik situasiyalarında ortaya çıxan emotiv əks-reaksiyalar kimi nəzərdən keçirilir və bura splash / shot; deep waters; to be in deep waters; to see breakers ahead; sweat; sweating neaters; sweat grenade və s. bu kimi leksik və frazeoloji vahidlər aid edilir. [12 ; 227-229].

Rus dilində: Leksik səviyyədə: страх, ужас, ужаснуться, испуг, пугливость, испугаться, тревожность, тревога, паниковать, паника, трус / трусить и т.д.

Frazeoloji səviyyədə: переживать страх, вселять ужас, сеять панику, бить тревогу, сердце в пятки ушло və s. Rus dilində “Qorxu” konseptinin reallaşma mexanizmlərini alman dilindəki analoji konseptin ifadə resursları ilə müqayisəsi A.M.Bulatovaya belə bir qənaətə gəlməyə imkan vermişdir ki, birincidə “страх” (qorxu) anlayışı 6 sinonimik cərgə ilə (**боязнь, испуг, кошмар, паника, жуть, ужас**) ifadə tapdığı halda, alman dilində bu reallaşma formatı 11 sinonim cərgəni (Angst (страх), Beklemmung (стеснение, сжатие), Furcht (ужас), Entsetzen (ужас), Grausen (ужас, страх), Panik (паника), Grauen (ужас, страх, боязнь), Schreck (испуг, страх, ужас), Schauder (ужас, дрожь), Schrecken (ужас, испуг). Scheu (страх, боязнь, робость)) əhatə edir. [13; 10].

Tədqiqatçılar “Qorxu” konseptinin reallaşmasında xalqın linqvokulturoloji özəlliyinin, etnomental kimliyinin əhəmiyyətli rol oynadığını xüsusilə qeyd edirlər. Belə ki, xalq öz qorxu və narahatlıqlarına məhz ona yaxın olan, onun dünya mənzərəsi üçün xarakterik olan simvol aparatı ilə həll edirlər. Konkret olaraq, ingilis, ispan, rus dillərində “Qorxu” konseptinin verballaşma mexanizmlərinin müqayisəli təhlilini aparmış İ.A.Topolskaya üç dilin materailını yetərincə fərqli reallaşma konsepsiyalarını ortaya qoyduğunu qeyd etmişdir. Məsələn, dilçi rus mental kimliyində душа “ruh” ləkseminin “açar söz” statusu kəsb etməsinə diqqət çəkərək onun “Qorxu” konseptinin reallaşmasında müstəsna rol oynadığını vurğulayır. Nümunələrə diqqət edək: **душа в пятки ушла; вселять страх в чью-то душу; душа леденеет от страха** [14; 139-141].

İngilis və rus dillərində “Qorxu” konseptinin verballaşma mexanizmlərinin müqayisəli təhlili onu müəyyənləşdirməyə əsas vermişdir ki, hər iki dil üçün qorxu hissənin 1) davamlılığı (**вечный страх, long-life fear**) və 2) qəfil olması, gözlənilməzliyi məqamının qabarıq ifadəsi (**вбить в испуг, to give smb. a sudden fright**) relevant mahiyyət kəsb edir. [15; 13].

Qəm/Kədər mikrokonseptləri: Leksik səviyyədə: kədər / kədərlənmək, qəm / qəmlənmək, ələm, qüssə / qüssələnmək; qəm-qüssə, əzab, əziyyət və s.

Frazeoloji vahid səviyyəsində reallaşma: gözünün min yerindən tökmək, ürəyinə dağ basılmaq, ürəyi dağlanmaq, dərd çəkmək, qaş-qabağı yerlə getmək, qaşlarının düyünü açılmamaq, dərdə düşmək, qüssə boğmaq, ürəyi sıxılmaq və s.

³⁶ İngilis linqvokulturoloji mühitində white feather “hərfi tərcümədə: ağ lələk” frazeoloji vahidi “qorxaq” anlamını ifadə edir və bu mənə yükü təxminən 1785-ci ildən etibarən Britaniya mədəniyyəti üçün xarakterik olan xoruz döyüşlərinə istinadən formalaşmışdır. Belə ki, quyuğunda ağ lələyi olan xoruz döyüşkən hesab edilmədiyindən [9], ağ lələk anlayışı zamanla “qorxaq” mənə yükündə simvolikləşmişdir. Müqayisə et: Azərbaycan dilində tük tökmək ifadəsi də epidermis qatı ilə bağlılıq əsasında formalaşmışdır və stress anında tüklərin tökülməsi reaksiyasına istinad edir. T.hacıtey tük tökmək ifadəsinin “Koroğlu” dastanında “Döyüş” konsepti çərçivəsində işləndiyinə diqqət çəkmişdi. [10; 424].

³⁷ Əsasən ingilis dilinin Böyük Britaniya və Avstraliya variantlarında **a big girl's blouse** ifadəsindən özünü ifrat qorxaq, təşvişə düşmüş kimi aparan kişilərin səciyyələndirməsi üçün istifadə edilir [11]

Onu da qeyd edək ki, rus xalqının dünyanın dil məmnzərəsində “Dərd, faciə, bədbəxtlik” konseptinin reallaşma formatını izləmiş tədqiqatçılar bu xalq üçün qeyd edilən konsept çərçivəsində geşaltların ön plana çıxdığını, yəni “həm hissi, həm rəssional, həm irrasional, həm dinamik, həm subyektiv, həm də obyektiv mahiyyətləri ehtiva edən vahid strukturu” əhatə edən strukturların önəm kəsb etdiyinə diqqət çəkirlər. Məsələn: (плакать (рыдать, выть) от горя, сойти с ума от (с) горя, не помнить себя (лишиться рассудка, обезуметь, помешаться, ополоуметь, одуреть) от горя), və ya əksinə: **впадать в шок, оцепенение (стать бесчувственным, окаменеть, онеметь, отупеть от горя), обессилеть от горя**[16; 8].

Rus xalqının təfəkküründə “kədər – xiffət” (грусть — тоска) konseptinin qəlibləşmiş, yəni xalqın dünya mənzərəsini “yönləndirən” konseptlərdən olduğunu vurğulayan V.V.Kolesov həmin konseptin əsas “açar sözlərinin”, aparıcı semantik sahə şaxələnmələrinin aşağıdakı kimi olduğunu önə sürür: **грусть — тоска — печаль — скорбь — скука**[17; 5-13]. Göründüyü kimi, “Kədər” konseptinin rus dilində reallaşmasında universal mexanizmlərlə yanaşı, bu xalqın simfonik dil şəxsiyyəti üçün xarakterik olan dəyərlər sisteminin təsiri də mühüm rol oynayır.

Tədqiqatçılar “Kədər” konseptinin bilvasitə psixosomatik reaksiyalarla, paralinqvistik “təhcizatlarla” müşayət edildiyinə, habelə müəyyən simvolik şərtləndirmələrlə ifadə tapa bildiyinə də diqqət çəkirlər. Konkret olaraq, ingilis dili materailinə istinad edən araşdırmalarda “Kədər” konseptinin aşağıdakı qrup modellər əsasında reallaşma qazana bildiyini vurğulanır: 1) mimik model, 2) pantomimik model; 3) səsli model (səs tonuna əsaslanan) model; 4) tənəffüs modeli; 5) kardial model (ürək ritminin dəyişiminə istinad edən ifadə modelləri); 6) sektor modeli (selik qişası reaksiyalarına istinad edən reaksiyalar əsasında: göz yaşının axması, boğazın quruması); 7) rəngli metonimik model (kədər emosional durumunun müəyyən rəng palitrası ilə ifadə edilməsi) (müqayisə üçün rus dilindəki: **чёрная хандра**, Azərbaycan dilindəki: (kədərdən, xiffətdən) **saralıb solmaq** kimi, “Kədər” mikrokonsepti vahidlərini xatırlatmaq yerinə düşərdi – S.R.) [18; 17-18].

Qəzəb/Hiddət və Nifrət mikrokonseptləri: Leksik səviyyədə: qəzəb / qəzəblənmək, hirs / hirsələnmək, acıq / acıqlanmaq (və müvafiq deravətlər: qəzəbli, hirsli, acıqlı və s.), cinlənmək, cinli, əsəbi, gərginlik, nifrət / nifrət etmək, kin və s. Frazeoloji vahid səviyyəsində reallaşma: mismırığını sallamaq, üzünü turşutmaq, üz-gözündən zəhrimar yağmaq / üz-gözündən zəqqutum yağmaq, gözündən od çıxmaq, gözündən od yağmaq, başına cin vurmaq, kin bəsləmək, nifrət bəsləmək və s.

Rus və ingilis dillərində “Qəzəb” konseptinin verballaşmasının müqayisəli tədqiqini aparmış bəzi dilçilər statistik təhlillər əsasında belə qənaətə gəlmişlər ki, hər iki dildə qəzəb, hiddət emosiyalarının representasiyası üçün müvafiq artefakt obrazlardan istifadə edilir. Məsələn: **drive smb. up the wall**, **лезть на стену**, **hit the ceiling**, **снести крышу**, **fly off the handle**, **сорваться с резьбы** və s. Lakin həmin istifadə nisbəti faiz göstəricilərinə görə fərqlənir. Belə ki, rus dilində bu qəbildən faktlar ümumi konsept verballaşması “məkanın” 20,3 %, ingilis dilində isə 16,8 % faiz nisbətini təşkil edir [19; 271-278].

Tədqiqatçılar ingilis dilindəki “Qəzəb” konseptinin 1) Hiddət (**fury, ire, madness, rage**), 2) Çılğın qəzəb (**ire, irritation, rage**), 3) Ağlı çaşmaq (/qəzəbdən dəliyə dönmək) (**fury, madness, rage**), 4) Təəssüf, Zıyanvermə, Provokasiya (**annoyance, irritation, vexation**), 5) Qıçıqlanmaq (**cholera, irritation**), 6) Güclü hiss, ehtıtaslı yanaşma (**fury, ire**), 7) Həyəcan (irritation, vexation), 8) Narahatlıq (**anger, vexation**), 9) Əsəb (**annoyance, indignation, cholera**), 10) Narazılıq (**indignation**), 11) Kin (**wrath, cholera**) kimi semantik sahələrin mövcudluğuna diqqət çəkirlər. [20; 215-218]. Göründüyü kimi, ingilis dilində qəzəbin bir emosiya kimi fərqli reallaşma kanalları, müvafiq stress anında neyromediatorların təsiri ilə yaranan əks-reaksiyaların çoxrəngliliyi öz verbal ifadəsini tapmışdır. Yəni, ingilis dili qəzəb emosiyasının yekcins olmayaraq fərqli təzahür formalarında üzə çıxma biləcəyinə dair daha “həssaslıqla” yanaşır, ən xırda fərqlilik nüanslarını təsbit edərək leksik və ya frazeoloji vahidlərlə həll qazandırır.

İngilis dilində “Qəzəb” konseptinin ifadə resursları sırasında **rage (enraged, outrage), fury (furious, infuriated), indignation (indignant, indignantly), irritation (irritably), be angry, get angry, temper, impatience, to snap, mad, displeasure** kimi vahidlərin mövcudluğuna diqqət çəkən İ.Y.Nikişina isə bu konsept çərçivəsində fərqli aspekt əsasında daha fərqli semantik sahə fərqləndirilməsinin aparılı bildiyini vurğulamışdır. Dilçi “Qəzəb” konsepti daxilində 1) emosiyaların intensivliyinə və 2) emosiyalara yol açan şəxs, davranış, fikirə əsasən semantik sahə istiqamətlərinin də fərqləndirilə bildiyini önə sürmüşdür. [21; 12]. Göründüyü kimi, burada da ən xırda nüans fərqliliyinə görə qradasiya və qruplaşdırma aparılı bilir. Onu da qeyd edək ki, ingilis dilində qəzəb emosiyasının verballaşmasındakı “təfsilatçılıq” bu konseptin ifadə resurslarının həcmində öz əksini tapmaya bilməzdi. Belə ki, ingilis dilində mənfi emosiyaların ifadəsinin xalqın dünya mənzərəsi ilə korrelyativlik aspektinə diqqət çəkən dilçilər bu konseptlərdə ən böyük semantik sahəni məhz, “Anger” mikrokonseptinin əhatə etdiyini vurğulayırlar. [22; 14]. Qəzəb və nifrət emosiyalarının əlaqəliliyi onların bir çox halda eyni araşdırma blokunda nəzərdən keçirilməsinə imkan verir.

İngilis dilində “Nifrət” konseptinin reallaşma sahələrini dəyərləndirən dilçilər burada əsas üç istiqamət üzrə frazeoloji vahid qruplaşdırmasının mövcudluğuna diqqət çəkmişlər. Belə ki, burada ilk olaraq, 1) “Obyekt” semantik sahəsini əhatə edir. Məsələn, **a bad actor** “ləyaqətsiz insan, qalmaqalçı adam, davakar”; **devil’s advocate** “bədşah adam, ifrat tənqidçi, başqalarında yalnız qüsur və naqislik axtaran şəxs”. Bu semantik sahənin “Nifrət” mikrokonseptinin 12%-ni əhatə etdiyi bildirilir. 2) “Subyektin fəaliyyəti” semantik sahəsi “Nifrət” mikrokonseptinin 49%-ni ehtiva edir. Məsələn: “bədşah adam, ifrat tənqidçi, başqalarında yalnız qüsur və naqislik axtaran şəxs” **“qəzəbini kiməsə tökmək”, yəni nifrət obyektinə həqarət, təhqir, söyüş ünvanlandırmaq** ; (kursiv bizimdir. – S.R.) 3) “Münasibətlər” semantik sahəsini əhatə edən ifadələr isə “Nifrət” mikrokonseptinin 56%-ni ehtiva edir. Məsələn: **be after (out for) smb.’s blood** – “(nifrət zəminində) kiminsə qanına susamaq”[23; 350-351].

Hər üç dildə “Utanc / Həya” mikrokonseptinin yetərincə geniş ifadə resursları olsa da, milli mentallığın özəlliyinə görə, bu konseptinin ifadə resurslarının çoxşaxəliliyi və çoxsaylığı baxımından, Azərbaycan dili şəxsiz “liderdir”. Dilimizdə həm universal və ya şablon ifadə resursları ilə yanaşı, linqvokulturoloji və etnomentallıq şərtləndirməli zəngin inventar vahidləri də mövcuddur.

Leksik səviyyədə: utanc / utanmaq, abır, həya, ismət, namus, ləyaqət

Frazeoloji vahid səviyyəsində reallaşma: tər tökmək, abır eləmək, həya gözləmək, abır-həya eləmək, ismət saxlamaq, namusuna sığışdırmamaq, qeyrətinə sığdırmamaq, ləyaqəti götürməmək və s.

Bunlardan başqa Azərbaycan dilində, “camaat nə deyər”, “eldən (/qonşudan, qonum-qonşudan/qohum-qardaşdan) ayıbdır”, “qonum-qonşu nə deyər”, “Adam içinə necə çıxarıq”, gözü kölgəli olmaq, diliqsa olmaq, başı sərki olmaq, üzü qara olmaq, xəcalətli olmaq, gözünün içinə baxa bilməmək / gözünün içinə dik baxa bilməmək, alnaçıq-üzü ağ olmaq (/ olmamaq), ayıbını eldən gizlətmək, abırını eldən gizlətmək və s. bu kimi frazeoloji vahidlər də mövcuddur ki, bunlar da ilk növbədə xalqımızın simfonik dil şəxsiyyəti ilə şərtlənən özəlliklərindən qaynaqlanan reallaşma elementlərini təəssüm etdirirlər.

Tədqiqatçılar ingilis dilində **Shame** konseptinin sinkretik mahiyyətli olduğunu və bir neçə subkonseptin – semantik sahənin məcmusunu əhatə etdiyini vurğulayırlar. Belə ki, utanc hissi etik qiymətləndirmələrlə, emosional dəyərləndirmələrlə, təəssüfə yaxın emosional gərginliklərlə əlaqəlilik təşkil edirlər. [24; 5].

İngilis və rus dillərində “Utanc” konseptinin frazeoloji reallaşma spektrlərini dəyərləndirmiş tədqiqatçılar sonuncuda (rus dilində) həmin verballaşma vahidlərinin təxminən 4, 3 dəfə daha artıq olduğunu müəyyən etmişlər [25; 18]. Başqa sözlə desək, rus dilinin semantik sferasında “Utanc” konseptinin reallaşma inventarı daha çoxşaxəli və çoxkomponentlidir. Ehtimal ki, bu məqam ilk növbədə rus xalqının dil mənərəsində utancverici situasiyaların emosiyaların prizmasından dəyərləndirilməsi ilə şərtlənir. Belə ki, bundan fərqli olaraq, ingilis xalqının dil şəxsiyyəti daha rəssional və daha, belə demək olarsa, “soyuqqanlı”, daha çox məntiqə “xıtab edən” mahiyyəti ilə seçilir.

Rus linqvokulturoloji mühitində “Həya/Utanc” konseptinin reallaşma mexanizmlərini müqayisəli zəmində izləmiş Y.A.Cenkova isə qeyd edir ki, rus dilində bu konseptin nüvəsi əsas etibarilə iki sinonimik cərgə çərçivəsində ilkin həll qazanır:

1) **смушение**(**смушенность, замешательство, стеснение, стесненность, неловкость, неудобство, застенчивость, конфуз**) ; 2) **позор** (**бесслабие, бесчестье, срам, срамота, сором, скандал, позорище, посрамление, стыдоба, стыдобушка**) [26; 8].

Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, **Utanc / Həya** konseptinin baza emosiyaları ilə bağlılığı məqamına heç də yekdil yanaşma mövcud deyil. Belə ki, ingilis linqvokulturologiyasında baza emosiyaları konseptinin tipologiyasını araşdırmış O.A.Podlesovaya görə, utanc, inciklik, qürur, hörmət və s. bu kimi hissələr, məhz sosial faktorlarla tənzimlənən və bu səbəbdən də sosial emosiyalar qismində dəyərləndirilən emosiyalar qrupunu əhatə edir [27; 152-155]. Biz, bu yanaşma ilə razılaşmayaraq, utanc hissəsinin ilkin baza emosiyaları sırasında yer aldığını və digər baza emosiyaları ilə periferik sahədə əlaqələndirmələrə malik olduğunu düşünürük.

Baza emosiyalarının reallaşma özəlliklərinin təhlili əsnasında biz., ingilis, rus, fransız və italyan dillərində emosiya konseptinin reallaşma mexanizmlərinin müqayisəli təhlilini aparmış N.A.Dmitriyevanın gəldiyi qənaətlə razılaşmaya bilmirik. Belə ki, dilçi ortaqlıqla bərabər xalqların etnomentallıq kimlik fərqliliyindən qaynaqlanan müxtəlifliklərinin də xüsusi çəkiyə malik olduğunu vurğulamışdır. Dilçi hətta “Emosiya” konseptinin formalaşma mərhələlərinin də müxtəlif zaman dilimlərinə aid olduğunu (məsələn, ən sonuncu olaraq, “Emosiya” konseptinin italyan dilində formalaşdığını) vurğulamışdır [28; 12]. Lakin bütün mövcud fərqlərə baxmayaraq, baza emosiyalarını əhatə edən mikrokonseptlər bir çox ortaqlıq reallaşma mexanizmləri ilə seçilir ki, bu da həmin qrup emosiyaların özlərinin universal təbiəti ilə izah edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Калимуллина Л.А. Семантическое поле эмотивности в русском языке: синхронный и диахронический аспекты (с привлечением материала славянских языков). Автореферат диссер... доктор.филол.наук., Уфа-2006, 43 с.
2. Киришинова О. В. Экспрессивные средства звучащей речи для выражения эмоции "Радость" (на материале русского и немецкого языков), Воронеж, 2010, 28 с.
3. Юсупова Г. В. Состав и измерение эмоциональной компетентности, Авторефераты диссертаций на соискание учёной степени канд. психол. наук., Казань-2006, 20 с.
4. Дмитриева Ю. В. Эмоциональный концепт «Радость» и его отражение лексико-фразеологическими средствами языка (на материале английского, немецкого и русского языков // Филологические науки. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2016. № 6(60): в 3-х ч. Ч. 1. С. 108-110 <https://www.gramota.net/materials/2/2016/6-1/31.html>
5. Кузнецова Л. Э. Любовь как лингвокультурный эмоциональный концепт: ассоциативный и гендерный аспекты, автореферат диссер.... канд.филол. наук, Волгоград, 2005, 28 с.
6. Мельникова В.С. Эмоциональный концепт «жалость» в русской языковой картине мира: от словаря к тексту, автореферат диссер.... канд.филол. наук, Ижевск-2011, 21 с.
7. Погоя С. Н. Вербализация концепта "Восхищение" в современном английском языке, автореферат диссер.... канд.филол. наук, Белгород-2011, 23 с.
8. Merriam-Webster's Dictionary of Synonyms <https://books.google.az/books?id=8N4UReTJYhUC&pg=PA329&lpg=PA329&dq=Fear,+dread,+fright,+alarm,+dismay,+consternation,+panic,+terror,+horror,+trepidation.&source=bl&ots=7dw9U4Ekhs&sig=ACf>
9. White feather <https://www.etymonline.com/search?q=white%20feather>
10. Hacıyev T. İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi: (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı: “Elm”, 2012, 476 səh.
11. a big girl's blouse <https://idioms.thefreedictionary.com/a+big+girl%27s+blouse>
12. Шафигуллина И. И. Репрезентация концепта страх в современной лингвокультуре // Вестник Казанского технологического университета, 2012, с.227-229, <https://cyberleninka.ru/article/n/reprezentatsiya-kontsepta-strah-v-sovremennoy-lingvokulture>
13. Булатова А.М. Лексико-фразеологические средства репрезентации эмоционального концепта страх в немецком и русском языках, автореферат диссер...канд.филол.наук., Казань-2015, 24 с.

14. Топольская И.А. Эмоциональные концепты "страх" и "тревога" в английском, английском и испанском языках, Альманах современной науки и образования, Тамбов: Грамота, 2015. № 10 (100). С. 139-141. <https://www.gramota.net/materials/1/2015/10/37.html>
15. Зайкина С. В. Эмоциональный концепт "страх" в английской и русской лингвокультурах (сопоставительный аспект), автореферат диссер.... канд. филол. наук., Волгоград, 2004 28 с.
16. Мальцева Л. В. Эмотивно-событийный концепт "горе, беда, несчастье" в русской языковой картине мира, автореферат диссер... канд. филол. наук., Новосибирск, 2009, 24 с.
17. Колесов В.В. Грусть-тоска в русском языковом сознании // Мир русского слова 2017, №3, с.5-13 <https://cyberleninka.ru/article/n/grust-toska-v-russkom-yazykovom-soznanii>
18. Трушкова Л. О. Эмоциональный концепт sadness: когнитивно-дискурсивный анализ, автореферат ... канд. филол. наук., Иркутск-2011, 21 с.
19. Уланович О. И. Мухамедсапарова Д. М. Этнокультурная специфика метафорических проекций во фразеологической объективации концепта «ярость / гнев» в русском, английском и туркменском языках // Актуальные проблемы гуманитарного образования : материалы V Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 18–19 окт. 2018 г., Минск : БГУ, 2018., С. 271-278. <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/207873/1/271-278.pdf>
20. Пак Е. В. Этимология концепта «Гнев» в английском языке // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена 2009, с.215-218 <https://cyberleninka.ru/article/n/etimologiya-kontseptta-gnev-v-angliyskom-yazyke/viewer>
21. Никишина И.Ю. Выражение концепта anger ("гнев") в современной английской и американской художественной литературе, Автореферат диссер....канд. филол. наук., Москва, 2008, 24 с.
22. Силинская Н. П. Концепты отрицательных эмоций в английской фразеологической картине мира, Автореферат диссер... канд. филол. наук., Санкт-Петербург, 2008, 23 с.
23. Кузнецова Н.В., Перетоккина В.А. Лингвистическая реализация концепта «Ненависть» // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2011, №6 (2), с.349-352, <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvisticheskaya-realizatsiya-kontseptta-nenavist>; s. 350-351
24. Калинина В. В. Эмоционально-этический концепт SHAME и его когнитивно-дискурсивный потенциал, автореферат диссер.... канд. филол. наук, Иркутск – 2009, 18 с.
25. Малахова С. А. Личностно-эмоциональные концепты "гордость" и "стыд" в русской и английской лингвокультурах, автореферат диссер.... канд. филол. наук, Волгоград, 2009, 24 с.
26. Дженкова Е. А. Концепты "стыд" и "вина" в русской и немецкой лингвокультурах, Волгоград, автореферат диссер.... канд. филол. наук., 2005, 28 с.
27. Подлесова О.А. Типология концептов базовых эмоций в английской лингвокультуре // Альманах современной науки и образования, Тамбов: Грамота, 2011. № 10 (53). С. 152-155. <https://www.gramota.net/materials/1/2011/10/60.html>
28. Дмитриева Н. А. Особенности формирования концепта «эмоция» в лингвокультурах русского, английского, французского и итальянского языков, Автореферат диссер... канд. филол. наук., Москва, 2015, 29 с.

Açar sözlər: “Emosiya” konsepti, baza emosiyalar, Azərbaycan, rus və ingilis dilləri, leksik və frazeoloji vahidlər

Keywords: “Emotion” concept, basic emotions, Azerbaijani, Russian and English languages, lexical and phraseological units

Ключевые слова: понятие «эмоция», базовые эмоции, азербайджан-ский, русский и английский языки, лексические и фразеологические единицы

Baza emosiyaları ifadə edən mikrokonseptlərin əsas leksik-frazeoloji inventarı barədə

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində “Emosiya” konseptinin reallaşma mexanizmləri araşdırılır. Müəllif təqdim edilən məqalə çərçivəsində əsas baza emosiyaları olan **1) Sevinc/Məmnunluq; 2) Təəccüb; 3) Qəm/Kədər; 4) Qəzəb/Hiddət; 5) Qorxu/Heyrət; 6) Nifrət; 7) Utanc/Həya** emosional sferalarını təəssüm etdirən leksik və frazeoloji vahidlərin müqayisəli təhlilinə geniş yer verir. Tədqiqat əsnasında məlum olur ki, mövcud fərqlərə baxmayaraq, baza emosiyalarını əhatə edən mikrokonseptlər bir çox ortaq reallaşma mexanizmləri ilə seçilir ki, bu da həmin qrup emosiyaların özlərinin universal təbiəti ilə izah edilə bilər.

Об основном лексико-фразеологическом инвентаре микроконцептов, выражающих базовые эмоции

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются механизмы реализации понятия «эмоция» в азербайджанском, английском и русском языках. Основные базовые эмоции в авторской статье: 1) Радость / Удовлетворение; 2) Сюрприз; 3) горе / горе; 4) гнев / гнев; 5) Страх / удивление; 6) Ненависть; 7) Дает комплексный анализ лексических и фразеологических единиц, олицетворяющих эмоциональные сферы стыда / застенчивости. Исследование показало, что, несмотря на различия, микроконцепции, окружающие основные эмоции, отличаются множеством общих механизмов реализации, что можно объяснить универсальным характером самой группы эмоций.

On the basic lexical-phraseological inventory of microconcepts expressing basic emotions

SUMMARY

The article examines the mechanisms of realization of the concept of "Emotion" in Azerbaijani, English and Russian languages. The main basic emotions in the author's article are: 1) Joy / Satisfaction; 2) Surprise; 3) Grief / Grief; 4) Anger / Anger; 5) Fear / Amazement; 6) Hate; 7) Gives a comprehensive analysis of lexical and phraseological units that embody the emotional spheres of shame / Shyness. The study found that despite the differences, the microconcepts surrounding basic emotions are distinguished by many common realization mechanisms, which can be explained by the universal nature of the group of emotions themselves.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova